

УДК 811.161.3

**НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНЫ КАМΠΑЕНТ
У СКЛАДЗЕ ЎНІВЕРСАЛЬНЫХ (ЯК РАЗНАВІДНАСЦІ
ІНТЭРНАЦЫЯНАЛЬНЫХ) ПРЫКАЗАК
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ**

Петрушэўская Юлія Анатольеўна
старшы выкладчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной
лінгвістыкі ўстановы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны
ўніверсітэт імя А.А. Куляшова”
(г. Магілёў, Беларусь)

Даследаванне выканана ў межах задання НДР “Універсальнае і нацыянальнае ў фразеалагічнай і парэміялагічнай падсістэмах беларускай мовы (у еўрапейскім моўным кантэксце)” (ДР № 20161332) праграмы «Беларуская мова і літаратура» Дзяржаўнай праграмы навуковых даследаванняў “Эканоміка і гуманітарнае развіццё беларускага грамадства” на 2016–2020 гг.

Разглядаюцца тыя інтэрнацыянальныя прыказкавыя адзінкі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, ужыванне якіх у розных мовах не абумоўлена моўнымі кантактамі (універсальныя прыказкі), вызначаюцца нацыянальна-культурны кампанент у складзе ўніверсальных прыказкавых мадэляў, у лексічным складзе, вобразным плане, структурна-семантычным афармленні ўніверсальных прыказак.

Праблема вызначэння нацыянальна-культурнага кампанента ў змесце і форме моўных адзінак з’яўляецца актуальнай у беларускім мовазнаўстве як у лінгвакультуралагічным плане, так паводле вызначэння іх паходжання [1; 2; 3]. Найбольш дыскусійнай застаецца кваліфікацыя нацыянальна-культурнага кампанента ў парэміялагічным фондзе беларускай мовы [1, с. 106–117].

Да інтэрнацыянальных прыказкавых адзінак адносяцца тыя прыказкі, якія ўжываюцца адначасова ў некалькіх мовах, не звязаных паміж сабой адносінамі моўнай роднасці. Інтэрнацыянальныя прыказкі могуць мець пэўную мову-крыніцу, а ў ёй пэўную тэкставую крыніцу, з якой яны запазычваюцца ў іншыя мовы. Такую тэкставую крыніцу не заўсёды можна вызначыць, але гэта не значыць, што яе не існуе (аб’ектыўным крытэрыем яе існавання можа служыць аднолькавая форма і адсутнасць варыянтаў прыказкі адначасова ў многіх мовах). Тое ж тычыцца і пэўнай мовы-крыніцы, аб’ектыўным крытэрыем існавання якой можна лічыць наяўнасць моўных кантактаў паміж мовамі, у якіх ужываецца дадзеная прыказка. Калі ж адна і тая (паводле формы) прыказка ўжываецца ў многіх мовах, але моўныя кантакты паміж імі адсутнічаюць, можна меркаваць, што гэта прыказка адносіцца да той вельмі рэдкай разнавіднасці інтэрнацыянальных адзінак, якія не маюць мовы-крыніцы (яе немагчыма вызначыць). Прыказкі такога кшталту могуць узнікнуць у любой мове з тых, у якіх ужываюцца, і таму з’яўляюцца ўніверсальнымі (для тых моў, у якіх функцыянуюць).

У сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываюцца некалькі дзясяткаў (каля 80) прыказак, якія можна кваліфікаваць як універсальныя. Яны сустракаюцца амаль ва ўсіх еўрапейскіх мовах (розных моўных сямей і груп), а таксама ў шэрагу нееўрапейскіх моў – арабскай, персідскай, кітайскай, японскай і інш. Напрыклад, прыказка <Адна> паршываея (шалудзіваея, паганая) авечка (аўца) увесь статак (гурт, усю чараду) псуе (сапсуе) з’яўляецца ўніверсальнай паводле прыказкавай мадэлі *One scabbed sheep / calf / cow / goat / lamb / pig will mar / spoil a (whole) flock* (‘Адна паршываея авечка / карова / каза / свіння / Адно паршывае цяля / ягня пашкодзіць / сапсуе <увесь> статак’) [5, р. 292] і сустракаецца ва ўсіх славянскіх мовах, у дзвюх балцкіх, амаль ва ўсіх германскіх і раманскіх, у венгерскай, турэцкай, а таксама персідскай, кітайскай і японскай мовах [5, р. 292–294].

Універсальныя прыказкі могуць узнікаць незалежна адна ад другой у розных мовах, дзякуючы прынцыповай агульнасці чалавечага мыслення, кагнітыўных і моўных форм і сродкаў яго выяўлення, а таксама агульнасці або блізкасці сацыяльных і культурных мадэляў і стэрэатыпаў. Аднак на ўтварэнне такіх прыказак могуць уплываць асаблівасці асобных моў і культур, дзякуючы якім адна і тая ж універсальная прыказка рэалізуецца ў розных мовах у некалькіх прыказкавых мадэлях (структурна-семантычных варыянтах). Напрыклад, прыказка *Адна галава добра, а дзве <яшчэ> лепш (лепей)* з’яўляецца ў сучаснай беларускай мове рэалізацыяй аднаго з варыянтаў універсальнай прыказкавай мадэлі: *Two / Four / More eyes see more / better / father than one / two* (v1) (‘Два / Чатыры вочы / Шмат вачэй бачаць больш / лепш / далей, чым адно / два’) або *Two heads / brains are better than one* (v2) (‘Дзве галавы / Два розумы лепш, чым адна / адзін’) або (v2) + ...even if they are two sheep’s head (‘+ ...нават калі гэта дзве авечыя галавы’) [5, р. 72]. Той варыянт універсальнай прыказкавай мадэлі, які рэалізуецца ў дадзенай мове з’яўляецца яе нацыянальна-культурнай адметнасцю, таму яго можна кваліфікаваць як **нацыянальна-культурны варыянт універсальнай прыказкавай мадэлі**. Напрыклад, пры-

казка *Крумкач крумкачу вачэй (вока) не выдзёубе з’яўляецца адным са шматлікіх нацыянальна-культурных варыянтаў універсальнай прыказкавай мадэлі *Ravens / Crows / Hawks / Eagles / Jackdaws / Magpies / will not / never pick out ravens / crows* etc. eyes* (‘Крумкачы / Вароны / Каршакі / Арлы / Галкі / Сарокі не выдзёубуць / ніколі не выдзёубуць вочы крумкачам / варонам і г.д.’) [5, р. 96]. Нацыянальна-культурны варыянт адной універсальнай прыказкавай мадэлі могуць адначасова сустракацца ў некалькіх мовах незалежна адзін ад аднаго. Напрыклад, беларуская прыказка *Няпрошанаму гасцю лыжкі няма і фінская прыказка *Joka kuhtumata työlle, se lusikata ruuvalla** (‘Няпрошанаму гасцю не даюць лыжку’) з’яўляюцца адным з нацыянальна-культурных варыянтаў універсальнай прыказкавай мадэлі *An unbidden guest knows not where to sit* (v0) (‘Няпрошаны гасць не ведае, дзе сядзець’) або *The place of a unbidden guest is behind the door* (v1) (‘Месца няпрошанага гасця знаходзіцца за дзвярамі’) або *An unbidden guest must bring his chair with him / or is not served, or is not given a chair / meals / spoon etc.* (v2) (‘Няпрошаны гасць павінен прынесці сваё крэсла / або яго не абслугоўваюць, або яму не даюць крэсла / ежу / лыжку’) або *He that attends a wedding / baptism without invitation will return ashamed / or without being served, or should take a chair with him* (v3) (‘Хто наведвае вяселле / хрышчэнне без запрашэння, вернецца зганьбаваным / або не абслужаным, або павінен прынесці сваё крэсла’) [5, р. 224].

У тых выпадках, калі дадзены варыянт універсальнай прыказкавай мадэлі з’яўляецца ўнікальным (сустракаецца толькі ў нейкай адной мове), яго мэтазгодна кваліфікаваць як **нацыянальна-культурны кампанент універсальнай прыказкавай мадэлі**. Такі кампанент можа ўзнікаць у выніку як першаснай, так і другаснай прыказкавай дэрывацыі. Напрыклад, вынікам першаснай прыказкавай дэрывацыі з’яўляюцца такія варыянты згаданай вышэй універсальнай прыказкавай мадэлі *Two / Four / More eyes see more / better / father than one / two* (v1) або *Two heads / brains are better than one* (v2), як у арабскай мове “*Two opinions are better than one*” (‘Два меркаванні лепш, чым адно’) ці ў кітайскай мове “*One man is not so wise as two together*” (‘Адзін чалавек не такі мудры як два разам’) [5, р. 75] і да т.п. Нацыянальна-культурны кампанент універсальнай прыказкавай мадэлі, які з’яўляецца вынікам другаснай дэрывацыі, утвараецца звычайна ад адной з тых універсальных прыказак, што ўзнікла ў выніку першаснай дэрывацыі. Напрыклад, прыказку *Праз аднаго барана ўвесь статак паганя, якая ўтварылася ад універсальнай прыказкі *Адна паганая авечка ўвесь статак псуе**, можна вызначыць як беларускі нацыянальна-культурны кампанент згаданай вышэй універсальнай прыказкавай мадэлі *One scabbed sheep / calf / cow / goat / lamb / pig will mar / spoil a (whole) flock* [5, р. 292] і да т.п.

Універсальныя прыказкавыя адзінкі могуць запазычвацца з адной мовы ў іншую і падпадаць асіміляцыі, у выніку якой набывае нацыянальна-культурны кампанент, што размяжоўваецца на наступныя тыпы.

1. Рэаліі – адзінкі лексічнага складу прыказкі, якія адлюстроўваюць прадметы або з’явы матэрыяльнай культуры народа, этнанацыянальныя асаблівасці, звычкі, абрады, гістарычныя факты ці працэсы, і якія не маюць лексічных эквівалентаў у іншых мовах. Рэаліямі звычайна змяшчаюцца нейтральныя або іншародныя дадзеныя нацыянальнай культуры паводле свайго зместу лексічныя кампаненты ўніверсальнай прыказкі. Напрыклад, *Не за дзень Вільня станавілася* (універсальная прыказкавая мадэль *Rome was not built / made in a / one day / in a day* (‘Рым не быў пабудаваны / зроблены ў адзін дзень / за дзень’) [5, р. 449]) і да т.п.

2. Новыя вобразы (адлюстраваныя ў новых лексічных кампанентах або структурных частках), якія змяшчаюць нейтральныя або іншародныя дадзеныя нацыянальнай культуры вобразы ці дадаюцца да іх у складзе ўніверсальнай прыказкі. Напрыклад, *Добры пачатак – блізка канчатак* (універсальная прыказкавая мадэль: *(Well) begun for A (good) start / beginning is half the work [for half done / success/ victory / won]* (v1) (‘Добра) пачалося [ці (Добры) пачатак] – палова працы [ці палова дзела / поспеха / перамогі]’) або *A courageous initiative is half success* (v2) (‘Адважная ініцыятыва – гэта палова поспеху’) [5, р. 228]). Таксама: *Не хвалі дзень з раныцы, а жонку змоладу* (універсальная прыказкавая мадэль: *Praise the / or a good day at sunset / night* (v1)

(‘Хваліце / добры дзень на заходзе / уначы’) або *v1 + and life at the end / or at death* (*v1+*) (‘...і жыццё ў канцы / або перад смерцю’) або *Do not praise the day until sunset / evening / night* (*v2*) (‘Не хваліце дзень да заходу / вечара / ночы’) або *v2 + and life before death* (*v2+*) (‘...і жыццё перад смерцю’) або *v1,2 + wife before her death / or a girl before morning / married* (*v1,2a*) (‘...і жонку перад смерцю / або дзяўчыну да раніцы / жаніцбы’) [5, р. 323]) і да т.п.

3. Новае структурна-семантычнае афармленне (адметнае спалучэнне лексічных кампанентаў) універсальнай прыказкі, якое не сустракаецца ў іншых мовах, у якіх яна ўжываецца. Напрыклад, *Бяда з бядою ходзіць* (універсальная прыказкавая мадэль *Misfortunes seldom / never come alone* (*v1*) (‘Няшчасці рэдка прыходзяць па аднаму / ніколі не прыходзяць па аднаму’) або *One misfortune follows / leads the other* (*v2*) (‘Адно няшчасце ідзе за іншым / прыводзіць да іншага’) або *From one misfortune many / another follow(s)* (*v3*) (‘За адным няшчасцем шмат / яшчэ ідуць’) [5, р. 59]). Таксама: *Да пары збан (збанок) ваду носіць: ручка (вушка) адарвецца – збан паб’ецца* (універсальная прыказкавая мадэль: *The pitcher goes so long to the water / well / fountain until it breaks / or until its handle / neck breaks* (‘Збан так доўга даходзіць да вады / студні / фантана, пакуль ён не разаб’ецца / ці пакуль яго ручка / горлачка не адаб’ецца’) або *The pitcher carries water for some time only* (*v1*) (‘Збан носіць ваду толькі некаторы час’) [5, р. 287]) і да т.п.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Петрушэўская, Ю. А. Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі “Адна галава добра, а дзве лепш” / Ю. А. Петрушэўская // Вестник МГЛУ. Сер. 1, Филология. – 2015. – № 6. – С. 105–113.
2. Петрушэўская, Ю. А. Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі “Хто мажа, той і едзе” / Ю. А. Петрушэўская // Вестник Полоцкого гос. ун-та. – 2016. – № 2. – С. 138–144.
3. Петрушэўская, Ю. А. Пра сферу ўжывання і паходжанне прыказкі “З вялікага грому малы дождж” / Ю. А. Петрушэўская // Роднае слова. – 2016. – № 1. – С. 44–47.
4. Іваноў, Я. Я. Афарыстычныя адзінкі ў беларускай мове : манаграфія / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2017. – 208 с.
5. Paczolay, G. *European Proverbs in 55 Languages, with Equivalent in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese, and Japanese* / G. Paczolay. – Veszprém (Hungary) : Veszprémi Nyomda, 1997. – 528 pp.